

УДК 342.7

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-298

Михайло Васильович Шульга

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Кафедра земельного та аграрного права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна

Ганна Сергіївна Корнієнко

Кафедра земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
м. Харків, Україна

ОСОБЛИВОСТІ АГРАРНО-ПРАВОВИХ СКЛАДОВИХ СУЧАСНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація. У статті розкрито проблематику щодо аграрно-правових складових сучасної продовольчої безпеки. Підкреслено, що продовольча безпека є комплексною категорією, а тому її треба досліджувати з використанням знань як юриспруденції, так і інших наук, зокрема економіки. Встановлено беззаперечний взаємозв'язок національної і світової продовольчої безпеки. Це зумовлено тим, що світ перебуває в єдиному глобалізаційному аграрному ланцюзі, функціонування якого, дозволяє виробляти, переробляти і розподіляти сільськогосподарську продукцію між різними державами. Наголошено, що продовольча безпека спрямована на реалізацію права людини на достатнє харчування. Водночас реалізація будь-якого права означає роботу певного механізму, що складається із сукупності дій і процесів, спрямованих на досягнення бажаного результату. Особливість феномену продовольчої безпеки полягає в тому, що він дозволяє виявити наявність публічних і приватноправових інтересів, які мають один вектор – підтримку достатнього життєвого рівня людини. Обґрунтовано розширення кола засад продовольчої безпеки, якими слід вважати: незалежність, доступність, якість, адекватність, самозабезпеченість, розумність, добросовісність, справедливість. Установлено, що в умовах воєнного стану правовий режим продовольчої безпеки повинен відрізнятися від звичайного її режиму, зокрема, додатково необхідно підтримувати сільськогосподарських товаровиробників, гарантувати проведення певних специфічних заходів (розмінування земель сільськогосподарського призначення), здійснювати активне міжнародне співробітництво щодо логістики аграрної продукції тощо. Виокремлено засадничі аграрно-правові складові продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: адміністрування системи продовольчої безпеки держави; правове забезпечення продовольчої безпеки; забезпечення населення держави якісним та доступним продовольством; матеріально-технічне забезпечення агробізнесу; логістичне забезпечення сільськогосподарського виробництва; регулювання балансу експорту-імпорту сільськогосподарської продукції; оновлення та продовження формування державного продовольчого резерву; міжнародна підтримка продовольчої

безпеки в Україні. Визначено та охарактеризовано вразливості аграрно-правових складових продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. Встановлено, що логістичне забезпечення продовольчої безпеки в умовах війни поділяється на такі відносно самостійні етапи: 1) 24.02.–17.07. 2022 р. – критичний стан аграрної логістики, яка була обмежена та призупинена внаслідок початку військових дій; 2) 17.07.2022 р. – 18.07.2023 р. – аграрна логістика в умовах «зернової угоди»; 3) з 18 липня 2023 р. – пошуки нових логістичних шляхів.

Ключові слова: продовольча безпека, сільськогосподарська продукція, агробізнес, матеріально-технічне забезпечення, землі сільськогосподарського призначення, логістика.

Mykhaylo V. Shulga

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

*Department of Land and Agriculture Law
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine*

Ganna S. Korniyenko

*Department of Land and Agriculture Law
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine*

FEATURES OF AGRARIAN AND LEGAL COMPONENTS OF MODERN FOOD SECURITY

Abstract. *The article deals with the issues of agrarian and legal components of modern food security. It is emphasized that food security is a complex category, and therefore it should be studied using the knowledge of both jurisprudence and other sciences, in particular economics. The author establishes an undeniable interconnection between national and global food security. This is due to the fact that the world is in a single globalized agricultural chain, which allows growing, processing and distributing agricultural products between different countries. It is emphasized that food security is aimed at realizing the human right to adequate food. At the same time, the realization of any right means the operation of a certain mechanism consisting of a set of actions and processes aimed at achieving the desired result. In the phenomenon of food security, one can identify the existence of public and private legal interests which have one vector – maintenance of an adequate standard of living. The author substantiates the expansion of the range of food security principles which should be considered as follows: independence, accessibility, quality, adequacy, self-sufficiency, reasonableness, good faith, justice. It is established that under martial law the legal regime of food security should differ from the usual food security regime, in particular, it is additionally necessary to support agricultural producers, to guarantee certain specific measures (demining, de-mining, etc.). The author identifies the fundamental agrarian and legal components of food security in wartime: administration of the*

State's food security system; legal support for food security; provision of the population with quality and affordable food; logistics support for agribusiness; logistics support for agricultural production; regulation of the balance of exports and imports of agricultural products; updating and continuation of the formation of the State food reserve; international support for food security in Ukraine. The author identifies and characterizes the vulnerabilities of agrarian and legal components of food security under martial law. It is established that the logistical support of food security in wartime is divided into the following stages: 1) 24.02. – 17.07. 2022 – the critical state of agrarian logistics, which was limited and suspended as a result of the outbreak of hostilities; 2) 17.07.2022–18.07.2023 – agrarian logistics in the context of the «grain deal»; 3) from July 18, 2023 – the search for new logistics routes.

Keywords: *food security, agricultural products, agribusiness, material and technical support, agricultural land, logistics.*

ВСТУП

Продовольча безпека будь-якої держави означає наявність достатньої, безпечної та поживної їжі для її населення. Вона є невід'ємним складовим елементом національної безпеки. Її фундаментальні засади закладені в Основному Законі України, в якому проголошено, що найвищою соціальною цінністю є людина, її життя і здоров'я (ст. 3); кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48) [1]. Наведені конституційні положення вказують, що продовольча безпека – це не лише економічне поняття, а й фундаментальна, складна правова категорія, яка забезпечує права людини на фізичне існування. Саме тому навколо визначення її правової природи, виявлення та оновлення її складових постійно точиться наукова дискусія. Водночас ця категорія є й залишається завжди нагальною для наукових досліджень, оскільки продовольча безпека має безпосередній зв'язок із людиною та можливістю її існування. Потреба глибокого наукового її осмислення особливо гостро постала під час широкомасштабної агресії РФ.

З 24 лютого 2022 р. Україна опинилась у стані активних бойових дій, частина населення була евакуйована у більш безпечні регіони України та за кордон, насамперед у країни ЄС. Слід зазначити, що більшість українців прийняли рішення залишитися на рідній землі, що ставило перед керівництвом держави, серед інших нагальних завдань, завдання забезпечення фізичної безпеки життя людей, допомоги з житлом, продовольством, медичним обслуговуванням тощо. Тому терміново було прийнято спеціальне розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 29.04.2022 № 327-р [2]. Швидке правове внормування суспільних відносин, що стрімко формувалися в екстраординарних умовах, стало важливим чинником впливу на забезпечення продовольчої безпеки, а також проявом однієї із аграрно-правових її складових.

Окремо на рівні українського суспільства та держави активно обговорювалися можливості найбільш ефективного забезпечення продовольчої безпеки. Напри-

клад, 21 липня 2022 р. Міністерством розвитку громад та територій України та Проєктом USAID «ГОВЕРЛА» було організовано проведення наради з питань продовольчої безпеки громад під час війни та прийнято план із забезпечення продовольчої безпеки в умовах війни. Цим планом передбачено започаткування моніторингу стану продовольчої безпеки і сільськогосподарської інфраструктури в цілому; надання підтримки виробникам харчових продуктів; надання адресної допомоги соціально вразливим категоріям населення; централізований контроль за цінами на продукти [3]. Слід наголосити, що сучасна продовольча безпека є тим феноменом, що потребує постійного вивчення, аналізу, переосмислення підходів до її забезпечення, підтримки як за участю державних органів, органів місцевого самоврядування, так і представників агробізнесу, окремих громад та громадян. Ситуація навколо продовольчої безпеки в умовах воєнного стану продемонструвала консолідацію держави, аграрного підприємництва та суспільства.

Допомога у вирішенні проблемних питань продовольчої безпеки в умовах сучасних викликів була надана й міжнародною спільнотою. Яскравим прикладом є «зернова угода» (Ініціатива з безпечного транспортування зерна та харчових продуктів з українських портів / Чорноморська зернова ініціатива), укладена в Стамбулі 22 липня 2022 р. Її реалізація започаткована 1 серпня 2022 р., завдяки чому було поставлено за кордон понад 30 млн тонн врожаю [4]. Незважаючи на позитивний досвід цього логістичного аграрного коридору, в липні 2023 р. його підступно було припинено країною-агресоркою, яка до того ж знищила й частину сільськогосподарської продукції, що перебувала у портах України. Зокрема, після припинення Чорноморської зернової ініціативи було знищено 60 тисяч тонн зерна [5]. Це негативно вплинуло на продовольчу безпеку багатьох країн Азії та Африки, навіть на ціни в Європі, не кажучи вже про колосальні збитки вітчизняного агробізнесу. Відомо, що наприклад, постачання зернових культур з України дозволяє підтримувати світову продовольчу безпеку, зокрема здолати голод на африканському континенті. Така ситуація ще раз підтверджує, що країни світу перебувають в єдиному глобалізаційному аграрному ланцюзі, який дозволяє виробляти, переробляти та розподіляти сільськогосподарську продукцію між різними державами. Це необхідно враховувати в дослідженні складових продовольчої безпеки.

Внаслідок динаміки розвитку суспільних відносин, світової економіки, змін клімату на планеті оновлюються й складові продовольчої безпеки. Водночас незмінно обов'язковими залишаються її фундаментальні складові: матеріально-технічне забезпечення (наявність земель сільськогосподарського призначення, спеціального технічного оснащення, насінневого матеріалу, засобів захисту рослин, об'єктів інфраструктури та ін.); логістика (переміщення, зберігання, вільна реалізація, експорт сільськогосподарської продукції); підтримка (державна (внутрішня), міжнародна (зовнішня)); гуманітарне забезпечення. Саме названі аграрно-правові складові продовольчої безпеки потребують всебічного дослідження

в динаміці – з урахуванням впливу воєнного стану, інноваційного розвитку, міжнародної підтримки, зміни клімату та ін. Крім того, необхідно виявляти й осмислювати їх трансформації та доповнення.

Мета статті полягає у визначенні аграрно-правових складових сучасної продовольчої безпеки. Її досягнення можливе з позицій та на підставі результатів поставлених завдань: охарактеризувати стан та особливості сучасної продовольчої безпеки; виявити її аграрно-правові складові та їх трансформацію внаслідок війни; розкрити роль матеріально-технічного, логістичного та іншого забезпечення продовольчої безпеки й аргументовано наголосити на їх вагомості; надати рекомендації щодо сталого розвитку аграрно-правових складових продовольчої безпеки.

Вивчення, обґрунтування аграрно-правових складових сучасної продовольчої безпеки має теоретико-практичне значення. Наукове осмислення цієї категорії надає можливість отримати нові результати щодо продовольчої безпеки, яка була предметом дослідження О. В. Гафурової, О. І. Гойчук, Х. А. Григор'євої, В. М. Єрмоленка, Т. О. Коваленко, Т. В. Курман, О. М. Туєвої та ін. Критичні зміни у стані продовольчого забезпечення внаслідок війни зумовлюють необхідність виявити якісно нові характеристики в структурі продовольчої безпеки. Такі знання нададуть можливість більш повно розробляти й оновлювати стратегічні напрями розвитку відносин у сфері продовольчої безпеки, аграрної політики та правового регулювання аграрних відносин у цілому. Наведене вказує на актуальність та вчасність теми статті.

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Продовольча безпека будучі основоположною дефініцією аграрного права, що має безпосередній зв'язок із іншими категоріями, зокрема агробізнесом, земельними праввідносинами. Складність, багатогранність та вагомість значення продовольчої безпеки для прав людини як особливого явища зумовлює постійний науковий інтерес, який не тільки не згасає, а, навпаки, посилюється, зокрема через екстраординарні обставини, викликані агресивними діями РФ в Україні. Так, одна з провідних фахівчинь у розробці даної тематики Т. В. Курман у статті «Агробізнес та продовольча безпека: проблеми правового забезпечення в умовах воєнного стану» слушно звернула увагу на важливе значення гарантування продовольчої безпеки, яке, на переконання дослідниці, є одним із основних завдань кожної сучасної цивілізованої держави, а тому питанням правового забезпечення продовольчої безпеки присвячено важливе місце в концепціях національної безпеки більшості передових країн [6, с. 124]. Оцінюючи потенціал продовольчої безпеки, економіст М. П. Сичевський зазначає, що Україна має всі можливості не тільки для забезпечення продовольчої безпеки на внутрішньому ринку, а й здатна здійснити істотний вплив на її зміцнення на світовому рівні [7, с. 15]. На думку Т. Є. Харитонової й Х. А. Григор'євої, слід очікувати наслідки війни для продо-

вольчої безпеки, зокрема поглиблення вітчизняних агроекологічних проблем: деградації ґрунтів, розширення зон опустелювання, зменшення придатних водних ресурсів, доступних для сільськогосподарського поливу, тощо [8, с. 288]. Виходячи з аналізу останніх наукових публікацій, присвячених досліджуваній тематиці, можна стверджувати, що науковці постійно оновлюють, доповнюють та поглиблюють знання про продовольчу безпеку як самостійний феномен. Разом з тим зауважимо, що, з-поміж іншого, дослідникам не вдалося всебічно окреслити зміни в аграрно-правових складових продовольчої безпеки в цілому, тобто як єдиного правового явища. Отже, цей важливий аспект потребує наукового доопрацювання та висвітлення.

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Наукове вивчення аграрно-правових складових сучасної продовольчої безпеки можливе завдяки використанню системи загальнонаукових та спеціальних методів пізнання. Одним із базових методів пізнання аграрно-правових феноменів є діалектичний. Його використання дозволило знайти протилежні та спільні тенденції в досліджуваному об'єкті, а також виявити окремі та загальні складові у правовій природі продовольчої безпеки. Для встановлення особливостей нормативно-правових актів, прийнятих для подолання продовольчої кризи в активних військових дій, було застосовано герменевтичний метод. Підкреслити значення продовольчої безпеки для забезпечення природного буття людини та її прав, надав можливість аксіологічний метод. Крім того, він дозволив акцентувати увагу на життєво важливу цінність продовольчої безпеки як для України, так і всього світу. Аксіологічний підхід щодо аграрно-правових складових продовольчої безпеки дав змогу довести їх беззаперечну вагомість та незамінність як для функціонування аграрного ланцюга (вужький підхід), так і їх значення в єдиному застосуванні для сталого розвитку продовольчої безпеки (широкий підхід). Водночас варто підкреслити, що цей методологічний підхід є одним із основоположних у методології аграрних досліджень, оскільки завдяки йому розкривається життєва важливість аграрної продукції та роль агробізнесу для підтримки як існування однієї людини, так і суспільства в цілому.

Внаслідок нестабільного розвитку відносин у сфері продовольчої безпеки в умовах воєнного стану виникла необхідність використати синергетичний метод наукового пізнання. За його допомогою було визначено зміни в побудові аграрно-правових складових продовольчої безпеки як процесу, що організовувався і під час бойових дій. Для характеристики стану продовольчої безпеки, виявлення наслідків війни для аграрного виробництва послуговувалися статистичним методом, який надав змогу сформуванню власну авторську оцінку ситуації навколо продовольчого забезпечення країни, ризиків матеріально-технічної бази, логістики агробізнесу в період воєнного стану. Виявити й окреслити особливості кожної зі складових продовольчої безпеки дозволили методи аналізу та синтезу, завдяки

яким розкрито зв'язки між ними. Міжгалузевий підхід є одним з основних із сучасних методів пізнання аграрно-правових явищ, оскільки дозволяє розглянути аграрні феномени, які складають предмет дослідження різних наук, зокрема економіки, соціології, політології. Продовольчу безпеку як комплексну категорію треба досліджувати з використанням знань не тільки юриспруденції, а й інших наук, а тому для виявлення характерних ознак, особливостей складових продовольчої безпеки та розкриття суті кожної з них і було використано наведений підхід.

Формально-юридичний метод став дієвим інструментом для з'ясування стану правового забезпечення відносин продовольчої безпеки, змін законодавства щодо підтримки складових продовольчої безпеки, динаміки законодавчого реагування на загрози у сфері продовольчого забезпечення населення. Використання техніко-юридичного методу дозволило сформулювати рекомендації щодо подальшого вдосконалення аграрного законодавства.

Для всебічного й об'єктивного дослідження аграрно-правових складових продовольчої безпеки залучено до вивчення низку матеріалів. Підґрунтям роботи стали наукові літературні джерела у сфері юриспруденції, економіки. Оцінка продовольчої безпеки здійснювалася на підставі статистичних даних, розміщених у різних джерелах. Для виявлення стану суспільних відносин щодо продовольчої безпеки використовувалися публікації, розміщені в засобах масової інформації. Детально досліджувалися нормативно-правові акти, зокрема ті, що врегульовують відносини у сфері агробізнесу та продовольчого забезпечення населення. Нормативну основу дослідження становлять Конституція України, законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти аграрного законодавства. Доктринальні засади роботи ґрунтуються на дослідженнях українських та зарубіжних правознавців у сфері аграрного права, які присвячені особливостям правового забезпечення продовольчої безпеки.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

3.1. Стан та особливості сучасної продовольчої безпеки

22 лютого 2023 р. перший заступник Міністра аграрної політики та продовольства України під час семінару в рамках проекту Міжнародної організації праці (МОП) та ООРУ зазначив, що для України наразі немає таких ризиків продовольчої безпеки, як для світу, адже криза стала відчутною на початку російського вторгнення, коли підвищилися ціни на продовольство, зокрема в деяких африканських країнах виникла проблема фізичної доступності до їжі. Тому необхідна консолідація міжнародної спільноти для забезпечення відновлення й сталого розвитку українського АПК [9]. Водночас економісти наголошували, що у період 2015–2019 рр. світова продовольча безпека поліпшувалася, про що свідчить зменшення кількості голодуючого населення, особливо в азійському регіоні (негативна динаміка спостерігалася лише в африканському регіоні). При цьому внаслідок

військової агресії проти України, виникли складнощі щодо українського експорту сільськогосподарської продукції, як наслідок стали формуватися рекордні ціни на продовольство, що погіршило доступ малозабезпечених верств населення до продуктів харчування [10, с. 39]. Про це у 2023 р. також наголошує і Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО). Так, ФАО підкреслює, що від 690 і до 783 мільйонів людей у світі стикалися з голодом у 2022 р. Це на 122 мільйони людей більше, ніж до пандемії COVID-19. У 2022 р. від голоду постраждало приблизно на 3,8 мільйона людей менше, ніж у 2021 р. Це стало наслідком відновлення після пандемії, але, на жаль, і цей незначний прогрес був порушений зростанням ціни на продовольство, енергоносії через війну в Україні [11, с. vii]. Дослідники також доводять, що ефект продовольчої кризи спостерігається не лише щодо того населення, яке безпосередньо потрапляє до зони воєнного конфлікту. Продовольча безпека людей, що проживають часом у абсолютно інших країнах чи на інших територіях, теж суттєво знижується внаслідок вимушених масових переміщень великих мас людей, порушень виробничих процесів, транспортних і логістичних коридорів тощо [8, с. 288]. Наведені дані ще раз підкреслюють, що продовольча безпека світу та окремих країн мають взаємний, а іноді і залежний зв'язок. Не можна в сучасних дослідженнях продовольчої безпеки обходити належною увагою такі її складові, як експорт та імпорт сільськогосподарської продукції, а також національну та міжнародну підтримку агробізнесу окремих держав, оскільки глобалізаційні процеси пронизують усі суспільні відносини у світі, у тому числі й аграрні правовідносини.

Продовольча безпека, за визначенням ФАО, являє собою забезпечувальну систему всього населення продовольством відповідно до фізіологічних потреб та норм, за рахунок власного виробництва та необхідного рівня імпорту сільськогосподарської продукції, відносно якої відсутні внутрішні умови [12, с. 15]. Звернемо увагу, що в цьому визначенні виокремлено такі складові продовольчої безпеки, як матеріально-технічна база сільськогосподарського виробництва, експорт/імпорт сільськогосподарської продукції, пов'язана із цим логістика, і включено таке поняття, як «норми продовольства для підтримки життєдіяльності суспільства».

У національному законодавстві встановлено, що «продовольча безпека – захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається в гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності» (п. 2.13 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України») [13]. Варто звернути увагу, що наведене визначення продовольчої безпеки розроблено ще у 2004 р. і з того часу, на відміну від інших законодавчих термінів, не було оновлено. Проте наразі, за майже два десятиліття, у країні сформувався та набув сталого розвитку агробізнес, відкрився ринок земель сільськогосподарського призначення, сформовані новітні аграрні логістичні коридори, змінена структура експорту й імпор-

ту аграрної продукції, почалася війна і криза продовольства. Тож очевидно, що такі фактори, які безумовно впливають на зміст будь-якої зі складових, варто враховувати, так само, як і постійно оновлювані підходи ФАО до продовольчої безпеки. Так, ця Організація кожен рік видає статистику, стратегію продовольчої безпеки залежно від виникнення нових обставин, загроз, змін клімату та ін. Тому вважаємо, що визначення поняття «продовольча безпека», яке закріплено в національному законодавстві, потребує уточнення й удосконалення, а отже, звернімося до аналізу наукових підходів до його розуміння й трактування.

В економічній літературі щодо продовольчої безпеки сформовані наступні позиції. Так, Л. В. Кучечук указує, що продовольча безпека – це глобальні стабільні умови розвитку світового ринку продовольства, за яких усе населення планети має доступ до повноцінного харчування, що забезпечується як агропродовольчим комплексом країни проживання, так і імпортними продуктами харчування [10, с. 35]. Наведений підхід вбачається занадто широким, проте можна погодитися з тим, що продовольча безпека забезпечується агропромисловим комплексом, хоча правильніше сказати – агробізнесом. На думку А. Д. Мостової, продовольчу безпеку слід трактувати як розміщення виробництва продовольства та формування державних продовольчих запасів відповідно стратегічних переваг країни та зовнішньоекономічної політики, які забезпечать гарантований доступ до продуктів харчування населенню країни в кількості й якості відповідно науково обґрунтованих медичних норм [14, с. 90]. У цьому визначенні авторка влучно підкреслила, що продовольча безпека має безпосередній зв'язок із формуванням державних продовольчих запасів, стратегіями розвитку імпорту й експорту сільськогосподарської продукції. М. М. Бабич виокремлює чотири концептуальні підходи до розкриття змісту поняття «продовольча безпека»: як стану системи, як рівня доступу, як механізму забезпечення та за ієрархічним поділом. При цьому продовольча безпека – це соціально-економічний та екологічний стан розвитку, що забезпечує постійний фізичний, економічний та соціальний доступ людей до безпечної та поживної їжі через застосування адекватних механізмів на різних ієрархічних рівнях [15, с. 43]. Аналізуючи це положення, можна ще раз наголосити, що продовольча безпека є складним феноменом, що має на меті доступ людей до безпечної та поживної їжі. Цей доступ може бути досягнутий лише за умов сталого функціонування агробізнесу, державної підтримки, збалансованої політики експорту й імпорту сільськогосподарської продукції.

Правники також надають визначення продовольчої безпеки. Не можна оминути увагою характеристику продовольчої безпеки, запропоновану В. Ю. Уркевичем, який зазначає, що продовольча безпека розглядається як захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається в гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності [16, с. 59]. У цьому визначенні вчений виокремив таку важливу ознаку продовольчої безпеки, як наявність державних

гарантій щодо безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування. Наявність механізмів гарантій щодо реалізації права людини на доступ до їжі є тим чинником, що відрізняє економічне розуміння продовольчої безпеки від її юридичного тлумачення. Т. О. Коваленко також наголошує, що забезпечення продовольчої безпеки є невід'ємною умовою реалізації одного з основних прав людини – права на достатнє харчування, яке є складником права на достатній життєвий рівень [17, с. 33]. Отже, продовольча безпека безпосередньо пов'язана із забезпеченням права людини на достатнє харчування. Водночас варто підкреслити, що реалізація будь-якого права здійснюється через певний механізм, тобто сукупність дій та процесів, спрямованих на досягнення бажаного результату. У феномені продовольчої безпеки можна виявити наявність публічних і приватноправових інтересів, процесів, які мають один вектор – підтримку достатнього життєвого рівня людини.

У підтримці продовольчої безпеки велику роль відіграє держава, яка набуває особливої ваги в екстраординарних, форс-мажорних обставинах, коли виникає реальна загроза постачанню харчових продуктів і порушується нормальне забезпечення населення харчуванням. Так, в умовах воєнного стану правовий режим продовольчої безпеки має бути адаптований до несприятливих обставин і негативних наслідків, що виникли внаслідок бойових дій. Зокрема, необхідно додатково підтримувати сільськогосподарських товаровиробників, гарантувати проведення певних специфічних заходів (наприклад, розмінування земель сільськогосподарського призначення), здійснювати активне міжнародне співробітництво щодо логістики аграрної продукції тощо. З огляду на відмінності цілком логічно виокремлювати звичайний правовий режим продовольчої безпеки і надзвичайний правовий режим продовольчої безпеки.

Узагальнюючи наведене, можна запропонувати таке визначення: продовольча безпека – це механізм забезпечення гарантованого права людини на достатнє харчування, що включає наявність та достатність продуктів харчування, доступ до них за жодної ознаки дискримінації, який функціонує завдяки наявності системної підтримки національного сільськогосподарського товаровиробника, важеної політики експорту й імпорту аграрної продукції, своєчасного формування державних продовольчих запасів, здійснення міжнародного аграрного співробітництва.

3.2. Аграрно-правові складові продовольчої безпеки та їх трансформація внаслідок війни

Як уже зазначалося, продовольча безпека є складною за змістовним наповненням аграрно-правовою категорією. Дослідники-економісти вказують, що основні якісні характеристики продовольчої безпеки наступні: незалежність, доступність, якість, адекватність, самозабезпеченість [18, с. 265]. Розглядаючи вказане положення, доречно зазначити, що в ньому виокремлено перш за все критерії оціню-

вання продовольчої безпеки, які визначались у Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 № 1158 [19]. Із урахуванням розвитку аграрно-правових відносин, наведені критерії доцільно визначати як засади продовольчої безпеки. При цьому слід розширити їх коло, додавши до нього справедливність, добросовісність, розумність, які встановлені ст. 3 Цивільного кодексу України [20]. Можливість застосування цих засад до продовольчої безпеки зумовлено тим, що вона має спрямованість на задоволення як широких публічних, так і приватних інтересів. Зокрема, у центрі проблематики продовольчої безпеки стоїть людина – громадянин країни і споживач [21, с. 43]. Наявність приватного інтересу людини у правовій дефініції вказує на її приватноправову спрямованість. Як підсумок, продовольча безпека має комплексну правову природу, що й дозволяє використовувати комплексне правове регулювання до відносин продовольчої безпеки. Таким чином, основними засадами продовольчої безпеки є незалежність, доступність, якість, адекватність, самозабезпеченість, розумність, добросовісність, справедливність.

Складові продовольчої безпеки – це дискусійне питання в аграрному праві, оскільки чіткого закріплення цієї категорії в законодавстві не встановлено, і, незважаючи на його важливість, залишається відкритим. У Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року було зазначено, що основою аграрного ринку є виробництво вітчизняними товаровиробниками сільськогосподарської продукції, яке переважно формує продовольчу безпеку держави (розділ III, підрозділ 1, ч. 1) [19]. З наведеного випливає, що продовольча безпека базується на сталому функціонуванні національного аграрного підприємництва. Відомо, що аграрне підприємництво реалізується у формі агробізнесу та являє собою діяльність, урегульовану нормами аграрного законодавства, яка виникає у зв'язку з виробництвом, переробкою, зберіганням, транспортуванням та реалізацією сільськогосподарської продукції та сировини, а також матеріально-технічним і науковим забезпеченням цих процесів, з метою отримання прибутку суб'єктами цієї діяльності, задоволення потреб споживачів у сільськогосподарській продукції, забезпечення продовольчої безпеки держави, розвитку сільської місцевості, підтримки екологічної безпеки [22, с. 34]. Підтримка агробізнесу в умовах воєнного стану виступає одним із важливих завдань у сфері продовольчої безпеки. Саме в цьому напрямі й поєднуються публічні та приватні інтереси, навіть у збереженні національної та економічної безпеки, забезпеченні продовольством населення.

Проте зазначеного недостатньо для створення сталої продовольчої безпеки, до цього слід додати наявність продовольчих резервів, що формуються в межах законодавства про державний матеріальний резерв. Проблематика щодо продовольчого резерву визначалась у Стратегії реформування системи державного матеріального резерву до 2025 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів

України від 19.08.2022 № 771-р. У ній указувалося, що на стан запасів матеріальних цінностей державного резерву негативно впливають численні випадки незабезпечення їх збереження відповідальними зберігачами й неефективне управління запасами матеріальних цінностей державного резерву, особливо продовольчої групи товарів. Станом на початок 2022 року в державному резерві з понаднормативним строком зберігання обліковуються матеріальні цінності продовольчої групи (запаси консервів м'ясних, молочних та рибних, олії соняшникової, цукру) та медичного призначення [23]. Наведене негативно вплинуло на стан продовольчого забезпечення під час війни, зокрема виявлялися факти щодо надання гуманітарних продуктових наборів, у яких містилися харчові продукти з порушенням строків зберігання. Тому, з огляду на надзвичайні обставини, необхідно провести моніторинг залишків продовольчої групи державного матеріального резерву, значно його оновити. При цьому доречно звернутися і до міжнародних партнерів для отримання відповідної допомоги, сформувавши державне замовлення для закупівлі державного продовольчого резерву в національних сільськогосподарських товаровиробників.

Підтримка продовольчої безпеки також включена в План заходів забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 № 327-р [24]. У цьому документі визначено такі напрями забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: 1) адміністрування системи продовольчої безпеки держави (здійснення моніторингу стану продовольчої безпеки, забезпечення безперебійного виробництва сільськогосподарської продукції та харчових продуктів); 2) забезпечення населення територіальних громад продовольчими товарами (задоволення нагальних потреб функціонування держави щодо забезпечення населення територіальних громад в регіонах, на території яких тривають активні бойові дії, продовольчими товарами тривалого зберігання, формування розгалуженої мережі зберігання резервів сировини та продовольчих ресурсів, створення можливостей для самозабезпечення харчовими продуктами територіальних громад та домогосподарств); 3) регулювання зовнішньоекономічної діяльності (забезпечення повноцінного функціонування підприємств агропромислового комплексу, зокрема шляхом задоволення потреби в імпортних складових, регулювання наповнення внутрішнього ринку продукцією власного виробництва та забезпечення експортного попиту).

Аналіз наведеного дозволяє виокремити такі аграрно-правові складові продовольчої безпеки, характерні в період воєнного стану: адміністрування системи продовольчої безпеки держави; правове забезпечення продовольчої безпеки; забезпечення населення якісним та доступним продовольством в умовах війни; матеріально-технічне забезпечення агробізнесу; логістичне забезпечення сільськогосподарського виробництва; регулювання балансу експорту-імпорту сільськогосподарської продукції; оновлення та продовження формування державного продовольчого резерву; міжнародна підтримка продовольчої безпеки в Україні.

У свою чергу, ці складові, конкретизувавши, можна поділити, залежно від характеру засобів із забезпечення продовольчої безпеки на такі елементи:

1) публічно-правовий – державне управління відносинами у сфері продовольчої безпеки: адміністрування системи продовольчої безпеки держави; правове забезпечення продовольчої безпеки; оновлення та продовження формування державного продовольчого резерву;

2) гуманітарний – забезпечення населення якісним, доступним продовольством, міжнародна гуманітарна продовольча допомога;

3) матеріально-технічний, базовий – наявність земель сільськогосподарського призначення, відповідної сільськогосподарської техніки, насінневого матеріалу, добрив, об'єктів інфраструктури;

4) логістичний – забезпечення переміщення, зберігання, вільної реалізації, експорту/імпорту сільськогосподарської продукції;

5) допоміжний – підтримка суб'єктів агробізнесу: державна (внутрішня), міжнародна (зовнішня).

Кожен із цих елементів має функціональне значення та відповідне місце в структурі механізму забезпечення продовольчої безпеки. Наприклад, щодо державної підтримки слушною вбачається думка Ю. Ю. Бакай, яка наголошує, що в умовах воєнного стану вона має важливе значення, оскільки від діяльності та продуктивності агропромислового комплексу залежить продовольча безпека не лише України, а й світу в цілому. Для цього дослідниця пропонує прийняти наступні важливі заходи: зменшення податкового навантаження, пільгове кредитування, збільшення посівних площ, надання державних гарантій, бронювання військовозобов'язаних працівників, дозвіл експлуатації сільськогосподарської техніки без реєстрації та ін. [25, с. 281]. Т. В. Курман звертає увагу на необхідність формування цілісного й дієвого механізму правового забезпечення аграрних відносин у сфері фінансової підтримки агробізнесу, визначення проблем і прогалин у регулюванні вказаних відносин та опрацюванні шляхів їх подолання, оскільки фінансова підтримка є одним із найважливіших засобів підтримки суб'єктів агробізнесу в умовах воєнного стану й зберігатиме своє значення у повоєнний період [26, с. 287]. Безумовно, правове забезпечення аграрних відносин, про яке веде мову вчена, цілком поширюється й на публічно-правову складову продовольчої безпеки стосовно регулювання відносин у цій сфері. Слід підкреслити, що в умовах воєнного стану можна констатувати підвищену динаміку правового регулювання аграрних відносин, зокрема у напрямі продовольчої безпеки. Це цілком природно, оскільки відносини в умовах військової агресії отримали складну трансформаційну парадигму, яка потребувала якнайшвидшого вирішення в межах підтримки національної безпеки. Саме у цьому полягає яскравий прояв взаємопов'язаності заходів щодо підтримання як загальної національної, так і продовольчої безпеки.

3.3. Уразливість аграрно-правових складових продовольчої безпеки в умовах воєнного стану

Дослідники аграрного права в сучасних наукових дослідженнях окремо наголошують, що стан забезпечення продовольчої безпеки безпосередньо залежить від ефективності функціонування її аграрного сектора, зокрема, від ефективності ведення сільськогосподарської діяльності національними суб'єктами агробізнесу в умовах воєнного стану [6, с. 124]. Відомо, що ведення сільськогосподарської діяльності можливо лише за умови належного матеріально-технічного забезпечення. Агробізнес обов'язково передбачає наявність організаційного (аграрний менеджмент) і матеріально-технічного забезпечення (сільськогосподарська техніка, пально-мастильні матеріали, насіння, добрива тощо) [27, с. 102]. Саме від матеріально-технічного забезпечення товаровиробників перш за все сільськогосподарською технікою, запчастинами до неї й пально-мастильними матеріалами залежить їх функціонування й організація виробництва сільськогосподарської продукції [28, с. 149]. Матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарського виробництва являє собою складну систему з відповідним поділом на підсистеми, зокрема у сфері наявності земель сільськогосподарського призначення, сільськогосподарської техніки, біологічних ресурсів, добрив, системи обслуговування техніки тощо. Як зазначено в економічних літературних джерелах, функціонування та взаємозв'язок елементів системи матеріально-технічного забезпечення сільського господарства проявляється під дією горизонтальних зв'язків галузі з іншими сферами національної економіки, чинників залучення матеріалізованої праці промисловості. Вертикальні зв'язки в сільському господарстві забезпечуються взаємодією взаємопов'язаних ланок матеріального виробництва, біотехнологічних систем, живої праці з компонентами матеріально-технічної бази, реально існуючими продуктивними силами, які забезпечують просте або розширене її відтворення [29, с. 7]. Узагальнюючи, можна стверджувати, що сільськогосподарське товаровиробництво, як серцевина продовольчої безпеки країни, має залежні зв'язки з іншими суспільними відносинами, тому порушення звичайних відносин у період війни призвів до виникнення нових відносин у сфері матеріально-технічного забезпечення агробізнесу та їх ускладнень.

Однією з нагальних проблем у забезпеченні продовольчої безпеки є ефективне використання земель сільськогосподарського призначення. Так, за прогнозами Міністерства аграрної політики та продовольства України Україна не використовує приблизно 25% своїх сільськогосподарських площ через ведення бойових дій, замінування або тимчасову окупацію територій [30]. Влітку 2023 року почалося розмінування сільськогосподарських земель у межах програми ФАО, Всесвітньої продовольчої програми (ВПП) і Швейцарського фонду протимінної діяльності (FSD) в Миколаївській, Харківській, Херсонській областях. Незважаючи на роботи із розмінування, трагічні випадки продовжують траплятися. Так, 16 липня 2023 р. на Харківщині під час сільськогосподарських робіт трактор підірвався

на протитанковій міні, тракторист зазнав поранень. При цьому місцева влада регулярно повідомляє про випадки підриву цивільних осіб на вибухових пристроях, зокрема, в деокупованих Херсонській та Харківській областях [31]. Наведене вказує на ускладнення у сфері виробництва сільськогосподарської продукції в умовах воєнного стану. Така ситуація створює додаткові ризики у праці аграріїв, а тому спостерігається й нестача робочої сили в аграрному секторі, стан який погіршується також у зв'язку з мобілізацією та міграцією населення. За даними НБУ на липень 2023 р. загалом кількість мігрантів на кінець 2023 року залишатиметься майже такою ж, як і наприкінці 2022 року. Адаптація мігрантів, потенційні ускладнення з енергопостачанням упродовж опалювального сезону 2023/2024 років та подальше збереження високих безпекових ризиків стримуватиме їх повернення і наступного року [32]. Окремо слід торкнутися і такої надзвичайно актуальної проблематики, яка стосується знищення земель сільськогосподарського призначення, що перестають використовуватися в якості основного засобу виробництва в сільському господарстві. З подібними випадками світова спільнота практично не стикалася. Це сталося 6 червня 2023 р. внаслідок підриву Каховської ГЕС у Херсонській області, там підтверджено підтоплення близько 1300 га сільськогосподарських угідь. Прямі й непрямі втрати українського агросектору від підриву Каховської ГЕС можуть перевищити 10 млрд доларів [33]. Проблема полягає ще й у тому, що наразі українські сільськогосподарські землі перебувають в уразливому стані. Слід погодитися з точкою зору Т. В. Лісової, яка пропонує провести повноцінне обстеження стану земель усіх категорій, особливо увагу приділити стану останніх на деокупованих територіях та тих територіях, які потрапили в зону активних бойових дій [34, с.110]. На наш погляд, також з усією очевидністю виникає нагальна потреба в окремій державній програмі щодо відновлення земель сільськогосподарського призначення та створення безпечних умов праці в сільськогосподарському господарстві в умовах воєнного стану та у поствоєнний період.

Отже, можна виокремити наступні чинники ускладнення та погіршення матеріально-технічного забезпечення продовольчої безпеки: 1) уразливість земель сільськогосподарського призначення в умовах війни (мінування, окупація, псування та знищення земель сільськогосподарського призначення); 2) наявність недостатньої робочої сили на селі (відтік робочої сили, ризики під час виконання робіт на сільськогосподарських угіддях).

Ще одним проблемним напрямом матеріально-технічного забезпечення продовольчої безпеки є недостатня кількість добрив, необхідних для вирощування сільськогосподарських культур. Зауважимо, що використання добрив значно скорочується. Така ситуація виникла внаслідок підвищення їх вартості, відмови від поставок добрив з країни-агресора.

Важливим кроком у вирішенні проблеми забезпечення добривами в умовах воєнного стану в Україні стала Програма USAID АГРО щодо безоплатного

надання мінеральних добрив українським сільськогосподарським товаровиробникам на осінню посівну кампанію, яку в липні 2023 р. презентував Уряд США. За підтримки Міністерства аграрної політики та продовольства України реєстрація на отримання допомоги вже розпочалася в Державному аграрному реєстрі. Отримати допомогу можуть агровиробники, які: мають в обробітку від 5 до 500 га у будь-якій області України (за винятком тимчасово окупованих територій), вирощують зернові або олійні культури, зареєстровані як юридичні особи або фізичні особи-підприємці, зокрема, сімейні фермерські господарства [35]. З наведеного випливає, що процес забезпечення необхідними добривами українських виробників аграрної продукції значно ускладнений. Вбачається, що комплексна проблема постачання та забезпечення мінеральними добривами може бути вирішена за допомогою виваженої та своєчасної державної й міжнародної підтримки.

В умовах воєнного стану український Уряд спростив вимоги до імпорту та переміщення сільськогосподарської продукції рослинного походження, у тому числі насіння, згідно з постановою «Деякі питання здійснення фітосанітарних заходів та процедур в умовах воєнного стану» від 01.04.2022 № 398, затвердженою Кабінетом Міністрів України [36]. Так, було запроваджено принцип екстериторіальності для реалізації повноважень територіальних органів Держпродспоживслужби, скасування обов'язковості переміщення територією України імпортованих об'єктів регулювання, зокрема у супроводі карантинного сертифіката. Наведене вказує на наявність державної підтримки забезпечення насінням сільськогосподарських товаровиробників в умовах воєнного стану. Ще однією постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Порядку відомчої реєстрації та зняття з обліку тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, сільськогосподарської техніки, інших механізмів» введено спрощену процедуру тимчасової реєстрації машин у період дії воєнного чи надзвичайного стану, яка передбачатиме: скорочення переліку документів для реєстрації машин до мінімально необхідного; огляд машин під час реєстрації здійснюватиметься державними інспекторами за можливості; прийняття заяв щодо реєстрації машин, головними управліннями Держпродспоживслужби, за принципом екстериторіальності [37]. Вбачається, що введений принцип екстериторіальності Держпродспоживслужби позитивно позначиться на подоланні вразливості складових діяльності суб'єктів агробізнесу.

Вкрай непростою видається ситуація з таким важливим чинником і складовою забезпечення продовольчої безпеки, як логістика агробізнесу, де на першому плані постає питання «своєчасного логістичного забезпечення експорту сільськогосподарської продукції» [38, с. 632]. Відносини логістики значно змінилися внаслідок виходу країни-агресора з «зернової угоди». Її уклали в липні 2022 р. за посередництва Туреччини та ООН строком на 120 днів. На той момент, за оцінкою української влади, в Україні були заблоковані 22 млн тонн зерна. Згідно

з даними ООН, зернова угода дала можливість Україні експортувати 32,9 млн тонн сільськогосподарської продукції, зокрема, 17 млн тонн кукурудзи, 9 млн тонн пшениці, а також майже по 2 млн тонн сояшнікового шроту та сояшнікової олії [39]. 18 липня 2023 р. ця угода припинила своє існування. Зважаючи на зазначене, можна стверджувати, що логістичне забезпечення продовольчої безпеки в умовах війни поділяється на наступні етапи: 1) 24.02. – 17.07. 2022 р. – критичний стан аграрної логістики, яка була обмежена та припинення внаслідок початку війни; 2) 17.07.2022 р. – 18.07.2023 р. – аграрна логістика в умовах «зернової угоди»; 3) з 18 липня 2023 р. – пошуки нових логістичних шляхів. Отже, логістичне забезпечення продовольчої безпеки знову перебуває у вразливому стані, а тому потребує розробки новітньої стратегії розвитку.

Підсумовуючи, можна виокремити вразливі аграрно-правові складові продовольчої безпеки та чинники, що посилюють їх вразливість в умовах воєнного стану: 1) землі сільськогосподарського призначення – мінування, окупація, псування та знищення земель сільськогосподарського призначення; 2) робоча сила на селі – дефіцит робочої сили через її відтік, ризики при роботі на сільськогосподарських угіддях; 3) забезпечення добривами – ускладнення через порушення каналів постачання, зниження фінансової спроможності агротоваровиробника через матеріальні втрати; 4) проблеми імпорту та переміщення сільськогосподарської продукції рослинного походження – ускладнений фітосанітарний контроль; 5) забезпечення сільськогосподарською технікою та її обслуговування – загроза повторного псування або знищення внаслідок бойових дій агресора; 6) труднощі логістичного забезпечення руху сільськогосподарської продукції – зумовлені небезпекою шляхів переміщення в умовах воєнного стану.

ВИСНОВКИ

На підставі проведеного дослідження сучасних аграрно-правових складових продовольчої безпеки можна зробити наступні висновки.

Суспільні відносини у сфері продовольчої безпеки, що піддалися змінам внаслідок війни, потребують переосмислення, зокрема й самого поняття «продовольча безпека». Запропоновано авторське визначення цієї категорії, як аграрно-правового механізму щодо забезпечення гарантованого права людини на достатнє харчування, що включає наявність, достатність продуктів харчування та доступ до них за жодної ознаки дискримінації, який функціонує завдяки системній підтримки національного сільськогосподарського товаровиробника, виваженої політики експорту та імпорту аграрної продукції, своєчасного формування державних продовольчих запасів, здійснення міжнародного аграрного співробітництва. Доведено, що фундаментальними засадами продовольчої безпеки є незалежність, доступність, якість, адекватність, самозабезпеченість, розумність, добросовісність, справедливість.

Відмінності в реалізації продовольчої безпеки в умовах воєнного стану й особливості її правового забезпечення дозволяє запропонувати виокремлювати зви-

чайний і надзвичайний правовий режим продовольчої безпеки. Останній правовий режим продовольчої безпеки відзначився динамікою правового регулювання відносин продовольчої безпеки, міжнародною гуманітарною допомогою, виявленням та запобіганням вразливості складників продовольчої безпеки.

Зазначено, що аграрно-правові складові продовольчої безпеки є дискусійною науковою дефініцією, яка вимагає подальшого наукового дослідження. Виокремлено наступні аграрно-правові складові продовольчої безпеки: 1) публічно-правові складові продовольчої безпеки у сфері державного управління відносинами (адміністрування системи продовольчої безпеки держави; правове забезпечення продовольчої безпеки; оновлення та продовження формування державного продовольчого резерву); 2) гуманітарні складові продовольчої безпеки (забезпечення населення якісним, доступним продовольством, міжнародна гуманітарна продовольча допомога); 3) матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників (наявність земель сільськогосподарського призначення, відповідної сільськогосподарської техніки, насінневого матеріалу, добрив, функціонування об'єктів інфраструктури); 4) логістичне забезпечення (переміщення, зберігання, вільна реалізація, експорт/імпорт сільськогосподарської продукції); 5) підтримка суб'єктів агробізнесу: державна (внутрішня), міжнародна (зовнішня).

Встановлено, що аграрно-правові складові продовольчої безпеки в умовах воєнної агресії набувають такої ознаки, як вразливість, тобто стають уразливими. Узагальнивши, можна виокремити такі аграрно-правові складові продовольчої безпеки і вказати чинники, що посилюють їх уразливість в умовах воєнного стану. Отже, уразливими є: 1) землі сільськогосподарського призначення – мінування, окупація, псування та знищення земель сільськогосподарського призначення; 2) робоча сила на селі – створення дефіциту робочої сили через її відтік, ризики під час роботи на сільськогосподарських угіддях; 3) забезпечення добривами – їх недостатність через порушення каналів постачання, зниження фінансової спроможності агровиробника у зв'язку з матеріальними втратами; 4) імпорт та переміщення сільськогосподарської продукції рослинного походження – ускладнений фітосанітарний контроль; 5) забезпечення сільськогосподарською технікою та її обслуговування – загроза повторного псування або знищення внаслідок бойових дій агресора; 6) логістичне забезпечення руху сільськогосподарської продукції – зумовлені руйнуванням шляхів переміщення та їх небезпекою під час військових дій.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Проведене наукове опрацювання й аналіз проблематики аграрно-правових складових продовольчої безпеки дозволяє запропонувати наступні теоретико-практичні рекомендації. Поняття «продовольчої безпека», закріплене в національному законодавстві, потребує переосмислення й удосконалення, оскільки воно, визначене ще у 2004 р., не було оновлене з урахуванням розвитку сучасних відносин

продовольчої безпеки. Для подолання вразливостей аграрно-правових складових продовольчої безпеки в умовах війни прийняти стратегії та програми щодо відновлення земель сільськогосподарського призначення, створення безпечних умов праці на селі, логістичного забезпечення продовольчої безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Конституція України : Закон України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [2] Про затвердження плану заходів забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану : розпорядження Каб. Міністрів України від 29.04.2022 № 327-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/327-2022-%D1%80#Text>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [3] Продовольча безпека громад під час війни: ключові тези. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/15247>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [4] День народження «зернового коридору» і день кінця. Як Україна знову опинилася в морській блокаді та чим це загрожує. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/07/18/702321/>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [5] Росія знищила 60 000 т зерна в порту Чорноморськ. Kernel повідомив про значні пошкодження (Доповнено). URL: <https://forbes.ua/news/rosiya-znishchila-60-000-t-zerna-v-portu-chornomorsk-19072023-14892>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [6] Курман Т. В. Агробізнес та продовольча безпека: загрози та проблеми правового забезпечення в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 122–126. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.03.22>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [7] Сичевський М. П. Глобальна продовольча безпека та місце України в її досягненні. *Економіка АПК*. 2019. № 1. С. 6–17. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201901006>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [8] Харитоновна Т. Є., Григор'єва Х. А. Продовольча безпека в умовах воєнних конфліктів сучасності: правовий досвід іноземних держав. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 287–291. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/65>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [9] Для забезпечення світової продовольчої безпеки та відновлення українського АПК необхідна консолідація міжнародної спільноти, – Тарас Висоцький. URL: <https://minagro.gov.ua/news/neobhidna-konsolidaciya-mizhnarodnoyi-spilnoti-dlya-zabezpechennya-vidnovlennya-ukrayinskogo-apk-ta-zabezpechennya-svitovoyi-prodovolchoyi-bezpeki-taras-visockij>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [10] Куччук Л. В. Світова продовольча безпека: тенденції та виклики. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2022. № 16. С. 34–40. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2022-16-04> (дата звернення: 30.08.2023).
- [11] FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. 2023. The State of Food Security and Nutrition in the World 2023. Urbanization, agrifood systems transformation and healthy diets across the rural – urban continuum. Rome, FAO. 2023 <https://doi.org/10.4060/cc3017en>. (дата звернення: 30.08.2023).

- [12] FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. The State of Food Security and Nutrition in the World 2022. Repurposing food and agricultural policies to make healthy diets more affordable. Rome, FAO. 232 p.
- [13] Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24 червня 2004 р. № 1877-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#top>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [14] Мостова А. Д. Зовнішньоекономічні аспекти продовольчої безпеки держави *Український журнал прикладної економіки*. 2019. Том 4. № 3. С. 86–96. DOI: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2019-3-10>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [15] Бабич М. М. Понятійно-категоріальна сутність продовольчої безпеки. *Економіка та держава*. 2017. № 6. С. 39–45.
- [16] Уркевич В. Ю. Забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: новели земельного законодавства. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу : тези доповідей учасників Міжнародного науково-практичного онлайн/офлайн конференції*. (м. Київ, 16 верес. 2022 р.). Київ : ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 59–63.
- [17] Коваленко Т. О. Поняття, ознаки та критерії продовольчої безпеки за законодавством України та інших держав. *Адміністративне право і процес*. 2018. № 1 (20). С. 30–41.
- [18] Хаєцька О. П., Лояніч В. О. Забезпечення продовольчої безпеки України в сучасних умовах. *Продовольча безпека України в умовах війни і післявоєнного відновлення: глобальні та національні виміри*. Міжнародний форум = Food security of Ukraine in the conditions of the war and post-war recovery: global and national dimensions. International forum : доповіді учасників Міжнародного науково-практичного конференції. (м. Миколаїв, 01–02 черв. 2023 р.). Міністерство освіти і науки України ; Миколаївський національний аграрний університет. Миколаїв : МНАУ, 2023. С. 264–267.
- [19] Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : постановою Каб. Міністрів України від 19.09.2007 № 1158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [20] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [21] Настич В. Г. Продовольча безпека як складова національної безпеки України. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2013. № 3 (23). С. 43–48.
- [22] Корнієнко Г. С. Особливості аграрного підприємництва: економічний, соціальний, екологічний аспекти. *Екологічне право*. 2020. Випуск 1. С. 32–35.
- [23] Про схвалення Стратегії реформування системи державного матеріального резерву на період до 2025 року : розпорядження Каб. Міністрів України від 19.08.2022 № 771-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771-2022-%D1%80#Text>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [24] Про затвердження плану заходів забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану : розпорядження Каб. Міністрів України від 29.04.2022 № 327-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/327-2022-%D1%80#Text>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [25] Бакай Ю. Ю., Гончаренко Я. А. Актуальні питання законодавчого забезпечення у сфері державної підтримки суб'єктів агробізнесу під час воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 276–282. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.44>. (дата звернення: 30.08.2023).

- [26] Курман Т. В. Аграрні відносини у сфері фінансової підтримки агробізнесу : новели і проблеми правового забезпечення в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 283–287. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.45>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [27] Корнієнко Г. С. Ознаки агробізнесу як аграрно-правової категорії. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 85. С. 104–110.
- [28] Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення : монографія. Херсон : Вид. дім «Гельветика». 2019. 596 с.
- [29] Науменко І. В. Забезпечення ефективності використання матеріально-технічної бази сільського господарства : автореф. ... дис... канд. екон. наук / Кіровоградський національний технічний університет МОН України, Кіровоград. 2015. 20 с.
- [30] Савченко Н. Битва за врожай: як українським аграріям адаптуватися до умов війни. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/04/13/699108/>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [31] На Харківщині тракторист під час роботи у полі підірвався на міні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kharkivshchyna-minuvannya-dsns-ryatuvalnyk-traktor/32505762.html>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [32] Інфляційний звіт на липень 2023 р. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2023-Q3.pdf?v=4. (дата звернення: 30.08.2023).
- [33] Підрив ГЕС: у Мінагрополітики повідомили, які площі вже затоплено, а які ще можуть піти під воду. URL: <https://www.unian.ua/economics/agro/pidriv-ges-nahersonshchini-pidtdverdzheno-pidtoplennya-blizko-1300-ga-silgospugid-12292026.html>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [34] Лісова Т. В. До питання про вплив бойових дій на стан земель та шляхи їх відновлення. *Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення* : тези доповідей за матеріалами III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 27–28 квіт. 2023 р.) / відп. ред. : Я. І. Ленгер, А. М. Земко. Луцьк : ВІП ЛНТУ, 2023. 272 с.
- [35] Програма USAID АГРО надасть 12 000 тонн мінеральних добрив для українських агровиробників. URL: <https://minagro.gov.ua/news/programa-usaid-agro-nadast-12-000-tonn-mineralnih-dobriv-dlya-ukrayinskih-agrovirobnikiv>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [36] Деякі питання здійснення фітосанітарних заходів та процедур в умовах воєнного стану : постанова Каб. Міністрів України від 01.04.2022 № 398. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398-2022-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [37] Уряд спростив реєстрацію сільськогосподарських машин та механізмів у період воєнного стану. URL: <https://minagro.gov.ua/news/uryad-sprostiv-reyestraciyu-silskogospodarskih-mashin-ta-mehanizmv-u-period-voyennogo-stanu>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [38] Корнієнко Г. С. Організаційно-правові проблеми логістичного забезпечення агробізнесу в умовах воєнного стану. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): у 2 т.* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 черв. 2022 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : ВД «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 632–634.

- [39] Росія вийшла із «зернової угоди». Що це означає для України та світу. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c72ve44j72qo>.

REFERENCES

- [1] Constitution of Ukraine: Law of Ukraine. (1996, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
- [2] On Approval of the Plan of Measures to Ensure Food Security under Martial Law: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine. (2022, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/327-2022-%D1%80#Text>.
- [3] Food Security of Communities in Time of War: Key Theses. (2022, July). Retrieved from <https://decentralization.gov.ua/news/15247>.
- [4] Birthday of the «grain corridor» and the day of the end. How Ukraine found itself in a sea blockade again and what it threatens. (2023, July). Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/07/18/702321/>.
- [5] Russia destroyed 60,000 tons of grain in the port of Chornomorsk. Kernel reported significant damage (Updated). (2023, July). Retrieved from <https://forbes.ua/news/rosiyaznishchila-60-000-t-zerna-v-portu-chornomorsk-19072023-14892>.
- [6] Kurman, T. V. (2022.). Agribusiness and Food Security: Threats and Problems of Legal Support under Martial Law. *Analytical and comparative jurisprudence*, 3, 122–126. Retrieved from <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.03.22>.
- [7] Sychevskiy, M. P. (2019). Global food security and Ukraine's place in achieving it. *Ekonomika APK*, 1, 6–17. Retrieved from <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201901006>.
- [8] Kharitonova, T., & Grigorieva, H. (2023). Food security in the conditions of military conflicts of the present: legal experience of foreign states. *Legal scientific electronic journal*, 2, 287–291. Retrieved from <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/65>.
- [9] Consolidation of the international community is needed to ensure global food security and restore the Ukrainian agro-industrial complex, – Taras Vysotskiy. (2023, February). Retrieved from <https://minagro.gov.ua/news/neobhidna-konsolidaciya-mizhnarodnoyi-spilnoti-dlya-zabezpechennya-vidnovlennya-ukrayinskogo-apk-ta-zabezpechennya-svitovoyi-prodovolchoyi-bezpeki-taras-visockij>
- [10] Kuchechuk, L. V. (2022). World food security: trends and challenges. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «International Relations. Economy. Country Studies. Tourism»*, 16, 34–40. Retrieved from <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2022-16-04>
- [11] FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. 2023. (2023, August). The State of Food Security and Nutrition in the World 2023. Urbanization, agrifood systems transformation and healthy diets across the rural – urban continuum. Rome, FAO. Retrieved from <https://doi.org/10.4060/cc3017en>.
- [12] FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. The State of Food Security and Nutrition in the World 2022. Repurposing food and agricultural policies to make healthy diets more affordable. Rome, FAO.
- [13] On State Support of Agriculture of Ukraine: Law of Ukraine. (2004, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#top>.
- [14] Mostova, A. D. (2019). Foreign economic aspects of food security of the state *Ukrainian Journal of Applied Economics*. 4/3, 86–96. Retrieved from <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2019-3-10>.

- [15] Babych, M. M. (2017). Conceptual and categorical essence of food security. *Economy and state*, 6, 39–45.
- [16] Urkevych, V. (2022, September). Ensuring food security under martial law: innovations in land legislation. *Food and environmental security in wartime and post-war: legal challenges for Ukraine and the world: abstracts of the participants of the International Scientific and Practical Online/Offline Conference* Kyiv: FOP Yamchynskiy O. V., 59–63.
- [17] Kovalenko, T. O. (2018). The concept, signs and criteria of food security under the legislation of Ukraine and other states. *Administrative law and process*, 1 (20), 30–41.
- [18] Hayetska, O. P., & Loianich, V. O. (2023, June). Ensuring food security of Ukraine in modern conditions. *Food security of Ukraine in the conditions of war and post-war recovery: global and national dimensions. International forum = Food security of Ukraine in the conditions of the war and post-war recovery: global and national dimensions. International forum : reports of the participants of the international scientific and practical conference., Mykolaiv / Ministry of Education and Science of Ukraine; Mykolaiv National Agrarian University. Mykolaiv: MNAU*, 264–267.
- [19] On Approval of the State Targeted Program for the Development of Ukrainian Rural Areas for the Period up to 2015: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. (2007, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF#Text>.
- [20] Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine. (2003, January). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
- [21] Nastych, V. (2013). Food security as a component of national security of Ukraine. *Bulletin of Berdiansk University of Management and Business*, 3 (23), 43–48.
- [22] Kornienko, G. S. (2020). Features of agrarian entrepreneurship: economic, social, environmental aspects. *Environmental Law*, 1, 32–35.
- [23] On Approval of the Strategy for Reforming the State Material Reserve System for the Period up to 2025: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine. (2022, August). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771-2022-%D1%80#Text>.
- [24] Bakai, Y. Y., & Goncharenko, Y. A. (2023). Topical issues of legislative support in the field of state support for agribusiness entities during martial law. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 1, 276–282. Retrieved from <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.44>.
- [25] Kurman, T. V. (2023). Agrarian relations in the sphere of financial support of agribusiness: novels and problems of legal support under martial law. *Analytical and comparative jurisprudence*, 1, 283–287. Retrieved from <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.45>.
- [26] Kornienko, H. S. (2020). Features of agribusiness as an agrarian and legal category. *Actual problems of state and law*, 85, 104–110.
- [27] Hryhorieva, H. A. (2019). *State support of agriculture of Ukraine: problems of legal support*. Kherson: Publishing house «Helvetica».
- [28] Naumenko, I. V. (2015). *Ensuring the efficiency of the use of the material and technical base of agriculture* (PhD Thesis, Kirovohrad National Technical University of the Ministry of Education and Science, Kirovohrad, Ukraine).
- [29] Savchenko, N. (2023). Battle for the harvest: how Ukrainian farmers can adapt to the conditions of war. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/04/13/699108/>.
- [30] In Kharkiv region, a tractor driver exploded on a mine while working in the field. (2023, July). Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kharkivshchyna-minuvannya-dsns-ryatuvalnyk-traktor/32505762.html>.

- [32] Inflation report. (2023, July). Retrieved from https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2023-Q3.pdf?v=4..
- [33] Hydroelectric power plant explosion: the Ministry of Agrarian Policy reported which areas have already been flooded and which may still be under water.(2023 June). Retrieved from <https://www.unian.ua/economics/agro/pidriv-ges-na-hersonshchini-pidtvverdzheno-pidtoplennya-blizko-1300-ga-silgospugid-12292026.html>.
- [34] Lisova, T. V. (2023, April). On the impact of hostilities on the state of land and ways to restore it. *State-building processes in Ukraine: realities of today: Abstracts for the material. III All-Ukrainian Scientific and Practical Conference / Lenger, Y. I., & Zemko, A. M. (Ed.)*. Lutsk: VP LNTU.
- [35] USAID AGRO Program will provide 12,000 tons of mineral fertilizers for Ukrainian agricultural producers.(2023, July). Retrieved from <https://minagro.gov.ua/news/programa-usaid-agro-nadast-12-000-tonn-mineralnih-dobriv-dlya-ukrayinskih-agrovirobnikiv>.
- [36] Some issues of implementation of phytosanitary measures and procedures under martial law: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. (2022, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398-2022-%D0%BF#Text>.
- [37] The government has simplified the registration of agricultural machinery and equipment during martial law. (2022, April). Retrieved from <https://minagro.gov.ua/news/uryad-sprostiv-reyestraciju-silskogospodarskih-mashin-ta-mehanizmiv-u-period-voyennogo-stanu>.
- [38] Kornienko, H. S. (2022, June). Organizational and legal problems of logistics support of agribusiness under martial law. *Ukraine's European choice, development of science and national security in the realities of large-scale military aggression and global challenges of the XXI century (to the 25th anniversary of the National University «Odesa Law Academy» and the 175th anniversary of the Odesa School of Law): in 2 volumes: materials of the International Scientific and Practical Conference / Kivalov, S. (Ed.)* Odesa: Helvetica Publishing House, 1, 632–634.
- [39] Russia has withdrawn from the «grain deal». What it means for Ukraine and the world. (2023, July). Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c72ve44j72qo>.

Михайло Васильович Шульга

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Професор кафедри земельного та аграрного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Mykhaylo V. Shulga

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Professor the Department of Land and Agriculture Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Ганна Сергіївна Корнієнко

Доктор юридичних наук, доцент
Доцент кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Ganna S. Korniyenko

Doctor of Law, Associate Professor
Associate Professor Department of Land and Agriculture Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Шульга М. В., Корнієнко Г. С. Особливості аграрно-правових складових сучасної продовольчої безпеки. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. №3. С. 298–322.

Suggested Citation: Shulga, M. V., & Korniyenko, G. S. (2023). Features of Agrarian and Legal Components of Modern Food Security. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30 (2), 298–322.

Стаття надійшла / Submitted: 22/08/2023
Доопрацьовано / Revised: 22/09/2023
Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023